

KÜÇÜKYILDIZ, Nagehan, “Bayram Arif Köse, Sâcoğulları Ve Güney Kafkasya (276-317/889-929)” *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, IV/II, Aralık 2021, s. 300-304.

Makale Türü: Tarih Çeviri

DOI No:

Geliş Tarihi / Received: 01 Ağustos/August 2021
Online Yayın: 26 Aralık 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 13 Kasım/November 2021
Published Online: 26 December 2021

Bayram Arif Köse, Sâcoğulları ve Güney Kafkasya (276-317/889-929), İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017*

Bayram Arif KÖSE, Sacogullary and South Caucasus (276-317/889-929), İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017

Nagehan KÜÇÜKYILDIZ^{1*}

¹ Arş. Gör., Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ARTVİN.

* nagehan.guler@artvin.edu.tr

+ORCID: 0000-0001-8856-5898

* Bayram Arif Köse, Sâcoğulları ve Güney Kafkasya (276-317/889-929), İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2017, Isbn: 978-605-2101-05-6, Ss. 1-484.

Bayram Arif Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya (276-317/889-929)*, adlı kitabında, Azerbaycan Türklüğünün neredeyse ilk temsilcisi kabul edilen ve İslâm tarihi için olduğu kadar, Güney Kafkasya bölgesinde Müslüman-Türk dünyası için de mühim olan Sâcoğulları hanedanını tüm detaylarıyla incelemiştir.

Birinci el kaynakların titizlikle incelenmesinin yanında çok sayıda araştırma eserden yararlanılarak ortaya çıkarılan bu kitap içindekiler, ön söz, kaynaklar, giriş, ekler ve dizin hariç beş bölümden oluşmaktadır. İçindekiler, kısaltmalar ve ön söz, kısmının ardından kaynaklar, giriş bölümünden önce detaylı bir şekilde tanıtılmıştır. Yazar, eserin ön sözünde çalışmanın amaç ve kapsamından bahsettikten sonra konunun önemine atfen, Türklerin İslâmiyet'i kabulüyle İslâm dininin yeni bir süreç içerisine girdiğini ifade etmiştir. Daha sonra Sâcoğulları hakkında giriş mahiyetinde çeşitli bilgiler yer almaktadır. Yazar, Muhammed el-Afşin'den başlayarak kendinden sonra hanedanın başına geçen kardeşi Yusuf b. Ebü's-Sâc'ın Güney Kafkasya'daki hâkimiyetleri hakkında bilgiler vermektedir. Ön sözde çalışmasının temel sebebi olarak dünyada ve ülkemizde bu hanedanlığın önemli bir yere sahip olmasına rağmen yeteri kadar çalışılmamış olduğu vurgulanmıştır.

Eserin en dikkat çekici bölümlerinden biri olan kaynaklar kısmı *İslam Kaynakları ve Hristiyan Kaynakları* olmak üzere iki alt başlıkta ele alınmıştır. Yazar, *İslam Kaynakları* başlığı altında, çoğunlukla bu kaynakların Sâcoğullarının vali atanma dönemleri dışında Güney Kafkasya'daki görevleri hususunda verdikleri bilgilerin oldukça yetersiz olduğunu belirterek İslâm kroniklerini tenkit etmiştir. Buna rağmen sözü edilen kaynaklarda Sâcoğulları hanedanının Azerbaycan yılları öncesine ve hilafet merkeziyle alakalarına dair detaylı bilgilerin varlığına dikkat çekmiştir. Yazar, hanedanın Kafkasya'daki varlığının özellikle de, Ermeni ve Doğu Roma'yla ilişkisinin görmezden gelinmesini İslâm müelliflerinin Bağdat merkezli tarih yazıcılığının bir sonucu olarak görmekte ve bu sorunun araştırmacıları Ermeni kaynaklarına yönlendirdiğini iddia etmiştir.

Çoğunluğunu Ermeni kaynaklarının oluşturduğu *Hristiyan Kaynakları* başlığında ise yazar, Sâcoğulları idarecileri ve Ermeni Krallarıyla görüşme fırsatı yakalayan dönemim Katolikos'u Yovhannēs'in kayıtlarını, çalışmasına temel eser olarak görmektedir. Bunun sebebini ise Yovhannēs'in dönemin tek şahidi olmasına bağlamaktadır. Bu kaynakları değerlendiren yazar, bizzat tarafınca çevirileri ele alarak bir hayli emek sarf etmiştir. İslâm kronikleriyle birlikte Ermeni kaynak ve müelliflerinin detaylı araştırılması, ayrıca kayıtların Kafkasya Türklüğü açısından değerlendirilmesinden oluşan kaynaklar bölümüyle, araştırmacılara büyük kolaylık sağlayan, ana kaynakların öğrenilmesi ve bölge hakkında geniş bir literatüre sahip olmamıza vesile olan yazara bu hususta hakkını teslim etmek gerekir. Buna rağmen yazar konuyla alakalı tüm kronikleri incelemiş olmakla birlikte, konunun çağdaşı sayılabilecek Alî et-Tenûhî'nin üst düzey devlet adamlarının mücadelelerini konu edindiği *Nişvârü'l-muhâdra ve ahbârü'l-müzâkere* adlı eserdeki ilgili bazı bölümleri görmezden gelmiştir. Ancak bunun sebebini sözü geçen kaynaktaki yer alan bilgilerin kendinden önceki kaynakların tekrarı olmasına bağlayabiliriz. Yazar eserin tamamında, bilgiyi ilk aktaran müellifi referans alıp tekrarlarını önem sırasına göre dipnotlarda belirtmiştir. Takip ettiği bu üslup konuyla ilgili başvuru kaynaklarını eser içerisinde kıyaslama imkânı sunması açısından kayda değerdir.

Yazar, eserin mahiyeti ve kaynaklarını belirttiikten sonra *Güney Kafkasya'nın Tarihi Coğrafyası* adlı *Giriş* bölümünde bölgenin sınırlarını ayrıntılı olarak açıklamıştır. Devamında ise bölgenin önemli kısmını teşkil eden Azerbaycan'ın Erdebil, Merâgâ, Ürmîye, Meyânic, Hunec, Ucan, Dâharrân, Hoy, Tebriz, Berzend, Versan, Mugan, Câbevan ve Üşnü gibi kalabalık şehirleri

ve Enderâb, Gerne, Lesub, Kûlsira, Selmâs, Bezz, Merend ve Serat gibi küçük şehirlerinin isimlerini belirtip bu şehirlerin birkaçı hakkında kısa bilgiler sunmuştur. Yazar, bu kısımda diğer önemli bir bölge olan Ermenîye'nin sınırlarının Debîl, Berzea, Beylekan, Şirvan, Sisecan, Ahlat, Bergeri, Kâlıkâlâ ve Vastan gibi önemli merkezleri kapsadığını belirtip yine aynı tarzda sadece önemli merkezler hakkında bilgiler vermiştir. Devamında Arran bölgesi ve merkezlerini de açıklamıştır. Ayrıca yazar, Güney Kafkasya'nın jeopolitik konumu hakkında verdiği bilgilerle bölgenin önemini sağlam bir zemine oturtmuştur. Çalışmanın bu bölümü, ülkemizde tarihi çok da öncelere uzanmayan tarihi coğrafya çalışmalarına misal teşkil etmiştir. Fakat bölgenin zamanla değişen sınırlarını sadece İslâm coğrafyacılarının verdiği bilgilerle açıklamakla yetinmiştir. Özellikle günümüzde var olmayan yer isimlerinin bu bölümde gerekli açıklama yapılmadan zikredilmesi okuyucunun zihninde mühim sorular bırakmıştır. Yine de çok geniş ve açıklayıcı dipnotlara yer veren yazar, yer isimlerini metinde ilk geçtiği yerde izah ederek okuyucuya kolaylık sağlamıştır.

Giriş kısmına *İslamiyet Öncesi Dönem* başlığıyla devam eden yazar, Güney Kafkasya'nın siyasî tarihini ele almış ve bölgenin önemli merkezlerinde İslâmiyet öncesi devirlerdeki hâkimiyet mücadelelerini okuyuculara sunmuştur. Özellikle Sâsânî ve Doğu Roma ilişkileri temelinde ele aldığı bu başlık, iki süper gücün bölgedeki yanlışlarının anlaşılmasını sağlamış ve kendilerinden sonra Müslümanların bölgeye hâkim olmalarının halk nezdindeki önemini yine dönemin kaynakları ışığında ortaya koymuştur. Yazarın, tüm çalışmasında Ermeni kaynaklarının tenkit edilmesi gerektiğini savunmasına rağmen, söz konusu Doğu Roma'nın Kafkasya halkını sömürmesi olunca, Ermeni kayıtlarının doğruluğundan yana tavır takındığı görülmektedir. *Giriş* bölümüne dâhil olan diğer bir alt başlık *İlk Müslüman Fetihleri ve Emevîler Dönemi*'dir. Bu başlığa ayrı bir önem veren yazar, fetihlerin sebeplerinin anlaşılmasının bölgedeki Müslüman-Türk varlığını anlamaktaki ilk adım olduğunu savunur. Yazar, Türklerin İslâmlaşma sürecini bu fetihlerin sonucuna bağladığı için, Sâcoğulları hanedanının yaşadığı Mâverâünnehîr bölgesine gerçekleşen Emevî fetihlerinin seyrini ve metodunu eleştirmekten çekinmemektedir. Müslüman-Türk ilişkisini daha çok *Abbâsiler Dönemi* başlığında, Halife Mu'tasım-Billâh ve hilafet merkezinin Fergana, Üşrüşene ve diğer Türk beldelerine duydukları ilgi bağlamında incelemeyi daha doğru bulmaktadır. Yazarın, Türklerin Sâcoğullarından önce İslâm dünyasındaki önemini açıklamada en büyük dayanak olarak Abbâsilerin *Sâmerrâ* dönemini ve *Câhiz'in Fezâilü'l-Etrâk* adlı eserini esas aldığı görülmektedir. Asıl konuya geçmeden önce okuyucunun zihninde altyapı oluşturan yazar; *"Abbâsiler döneminde İslam Devleti'ndeki köklü değişiklikler nedeniyle bölge siyaseti yeni bir hal aldı ve daha çok bölgeye gönderilen valilerin bağımsız mücadeleleri dikkat çekti."* sözleriyle Kafkasya siyasî hayatına yönelmiştir.

Ebü's-Sâc Dîvdâd Dönemi adlı birinci bölüm iki ana başlık ve ikinci başlığa ilave beş alt başlıktan müteşekkildir. *Sâcoğullarının Kökeni* adlı başlıkta sunulan bilgiler, bu konu hakkında görüş bildiren neredeyse tüm yabancı araştırmacıların tezlerine cevap ve delil niteliği taşıması bakımından eserin belki de en çarpıcı bölümüdür. Pek çok yazarın görmezden geldiği temel kaynakları irdeleyen yazar, özellikle Sâcoğullarını *Araplaşmış Soğd* kökenine indirgeyen ve bu hususta farklı araştırmacıları da etkileyen Minorsky'nin iddialarını, *Düvelü'l-munkat'a*'nın sahibi *Zâfir el-Ezdî*'nin, *Ebü's-Sâc Divdâd'ın Türk komutanlarının ileri gelenlerinden biri olduğu yönündeki kaydıyla* çürütmüştür. Divdât kelimesinin kökenine dair tartışmaları da etimoloji bağlamında ele alıp İstahrî ve İbn Havkal'ın kayıtlarıyla karşılaştırarak sağlam bir zemine oturtmuştur. Sâcoğullarının Üşrüşene'li Türklerden oldukları görüşünün ağır bastığını vurgulayan yazar Divdât gibi

Farsça unvanların bu görüşü değiştiremeyeceğini savunarak, hanedanın asıl kurucu olan Muhammed'in kaynaklarda Türk bey unvanı olan *Afşin* nispetiyle kaydedilmesini delil göstermiştir.

Bu bölümün ikinci başlığı ise; Divdâd'ın ilk görevi olan Bâbek isyanını bastırmada aldığı görevi, Mâzyâr b. Kârin'e karşı gönderilen birliklerdeki görevi ve Mengü-Çur isyanının bastırılmasındaki rolü gibi konuların incelendiği alt başlıklardan oluşan *Ebü's-Sâc Dîvdâd'ın Abbasilerde Çeşitli Faaliyetleri* adlı başlıktır. Yazar burada anayurtları olan Üşrüşene'den beri birbirlerine olan yakınlığıyla bilinen ve Abbâsilerin tanınan en güçlü Türk komutanı olan Haydar bin Kâvûs el-Afşin'le Divdât'ın ilişkilerini ele almıştır. Divdâd'ın "*Bizzat devletin bekasına hizmet eden Haydar b. Kâvûs el-Afşin tarafından bu isyanları bastırmakla görevlendirilmiş olması hususu*" yazarın bu kısımda en çok öne çıkardığı konudur. Bu iki komutanın başarıları idarî görevlerle taltif edilmiştir. Yazar bu başlıkta belirtilen görevlerden Azerbaycan'daki Bâbek isyanı ve yine Azerbaycan'daki Mengü-Çur isyanının bastırılmasında Sâcoğullarının atasının görev almasının, daha sonra çocuklarının Azerbaycan'a görevlendirilmelerine etki edip etmediğine dair her hangi bir bilgi vermemiş ve bu hususta yorum da yapmamıştır. Bununla birlikte bazı olayları sorunları irdelerek yorumlamış olsaydı muhtemelen araştırmacıları daha fazla yönlendirebilirdi. Yine de yazarın gözünden kaçan bu konu hakkında okuyucuların böyle bir etkinin olabileceğine dair fikir beyan etmesinin önünde her hangi bir engel yoktur.

Abbâsilerin hilafet çekişmelerinin en önemlilerinden olan *Müstain ve Mu'tez arasındaki mücadele* Divdâd'ın yer aldığı konum itibarıyla bir başlık altında incelenmiştir. Divdâd'ın bu mücadelede takındığı ihtiyatlı tavır, Türklerin Abbâsî devlet kademelerinde yükseliş metotlarını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Son olarak Divdâd'ın zenci isyanını bastırmasındaki rolü ve Rebûlâhir 266'da (Kasım-Aralık 879) Cündîşâpûr'da vefat ettiği belirtilmektedir.

Kitabın *Ebü Ubeydullah Muhammed El-Afşin Dönemi* adlı ikinci bölümü hanedanın Kafkasya'ya geldiği ve bağımsız bir devlet olma sertüvenlerinin ele alındığı en mühim bölümdür. Yazar bu bölümü, birinci başlığın altına ilave olarak iki başlık ve ikinci başlığın altına ilave ettiği altı başlıktan oluşturmuştur. Yazarın, Muhammed el-Afşin'in Azerbaycan Valiliği öncesi siyasî hayatını anlattığı başlıkta en çok vurgu yaptığı konu, onun çeşitli isyanların bastırılmasındaki rolünden başka, Mekke Yolu Valiliğine getirilmesidir. Abbâsilerin en önemli meselelerinden biri olan hac yollarının güvenliğinin sağlanması görevinin Türk devlet adamına verilmesi onların devlet kademelerinde ne denli hızla yükseldiklerinin en önemli örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat yazarın bu başlıkta, cahiliye döneminden beri Türklerin Kâbe görevlerinde yer almasına atıf yapması beklenirdi. Dolayısıyla Muhammed el-Afşin'in kutsal mekânlara dair görev alan ilk Türk idareci olmadığı bilgisi okuyucuya verilmeliydi. Bir sonraki kısımda Muhammed el-Afşin'in Mısır ve Dimaşk'a hâkim olmak gibi önemli bir idealinin olmasından bahseden yazar, bunu sadece Mısır hâkimi Humâreveyh'in Tolunoğu Ahmet'ten sonra Mısır'ı yönetecek tecrübeye sahip olmadığına bağlamaktadır. Abbâsilerdeki iki nüfuzlu Türk hanedanının mücadelesini bu bölümde detaylı bir şekilde ele alan yazar konuyu Mısır kaynaklarında yer alan bilgiler bağlamında da değerlendirmiştir. Yazar, Muhammed el-Afşin'i topraklarına yeni yerler katma peşinde olan bir kişi olarak ifade etmekten kaçınsa da bu gerçeği göz ardı edememiştir. Ayrıca bu kısımda Muhammed el-Afşin ve Müsl ve Cezire valisi olan Abbâsî Türk komutanlarından İshak b. Kündacık el-Hazerî ile mücadeleleri hakkında da detaylı bilgiler vermektedir. Daha önce İranlılarla Araplar arasındaki dengelyi sağlamak adına devlet kademelerinde görevlendirilen Türklerin bu mücadeleleri, Abbâsilerin Türkler arasındaki dengelyi sağlamada

yetersiz kaldığını göstermektedir. Bu bölümün diğer ana başlığı *Azerbaycan Valiliğine Atanması*'dir. Çekişmeler neticesinde tüm iktidarın kaybeden Muhammed el-Afşin'in buna rağmen Muvaffak tarafından Azerbaycan'a vali atanması siyasî yaşamına yeni bir yön vermiştir. Kafkasya'nın siyasî seyrine dair asıl konular bu başlıktan sonra ele alınmaktadır. Bu bölgede kendine rakip kişilerle mücadeleye devam eden Muhammed el-Afşin, 280 (893-894) yılında Merâga hâkimini mağlup ederek bölgeye hâkim olmuş ve işlerini Erdebil'den yürütmeyi tercih ederek Azerbaycan idarî yapısını değiştirmiştir. Kısa süre sonra Abbâsiler adına bölgenin tek temsilcisi olan Muhammed el-Afşin'in yerel Ermeni Krallarına taç giydirmesi, yazar tarafından bölgede Doğu Roma sömürgeciliğinin önündeki en büyük engel olarak görülmektedir.

I. Simbat'ın Muhammed el-Afşin'in emriyle babasının mirasını devraldığı törende Halife Mu'temid'in gönderdiği tacı giymesini Kafkasya'da siyasî argümanları temelden değiştirmiştir. Fakat yazara göre; dönemin kaynakları incelendiğinde Muhammed el-Afşin'in burada hâkimiyetinin devamı bu kadar kolay olmamalıydı. Bu sorunun cevabını arayan yazar; Khalkedon (Kadıköy) konsül kararlarına vurgu yaparak okuyucuda merak uyandırmıştır. Özellikle Ermeni inanışlarını hiçe sayan ve onlara konsül kararlarının gereğini yapmaları hususunda askerî ve dinî baskı yapan Doğu Roma'nın bu taları yazında belirttiğine göre Müslüman hoşgörüsü karşısında yenilmeye mahkûmdur. Öyle ki konsül kararlarını kabul ettirmek isteyen Romalı piskoposlar Ermeni kiliselerinde buna yönelik vaazlar veriyorlardı. Hatta tüm Ermeni prenslerinin zoraki hazır bulunduğu ayinde herkes kutsal suyla vaftiz ediliyordu. Roma'dan önce de Sâsânîlerin ateşgöde inanışlarına maruz bırakılan Ermeni halkı, yazara göre mabetlerine dokunmayan bu yeni dinin mensuplarına yakınlık göstermeliydi. Ancak ilginçtir ki, Muhammed el-Afşin'in, hem Müslümanlara yakınlık eden hem de Doğu Roma isteklerini göz ardı etmeyen Kral Simbat'a karşı giriştiği ilk savaş olan Alagöz Dağı Savaşı aleyhine sonuçlanmıştı. Yine de ilerleyen süreçte, *Ermeni Prenslarının İtaate Alınması* adlı başlıkta sunulan bilgiler Muhammed el-Afşin'in Ermeni prenslerini kendi safına çekme girişimlerinin planlandığı şekilde olduğunu vurgulamaktadır. Bu bölümün önemsenmesi gereken en mühim başlığı Muhammed el-Afşin'in Kars Kalesi'ni kuşatmasında yaşanan hadiselerin anlatıldığı başlıktır. Muhammed el-Afşin'in burayı ele geçirmesine rağmen mücadelenin sonucunu sadece gözdağı vermek amacıyla kullanması bölgede farklı planlarının olduğunu göstermektedir. Dahası Muhammed el-Afşin'in, Van Seferi ve Vaspuragan hâkimiyeti de bu bağlamda değerlendirilmiştir. Yazarın bu bölümde Ardrouni hanedanının resmi kayıtlarından yararlanması eserin orijinalliğini arttırmıştır. Yazar, Doğu Roma'ya rağmen bölgedeki prensleri itaate alan ve siyasî birliği sağlayan Muhammed el-Afşin'in vebadan ani ölümünün bölgeyi yeni bir kargaşaya sürüklediğini ileri sürmüştür. Yazarın bu bölümde Sâcoğullarının Anadolu'yla ilişkisini anlatmasına rağmen Doğu Roma'yla sıcak çatışmaya girmemiş olmasını hangi sebebe bağladığını belirtmemiştir. Sadece birkaç kez Ermenilerin, Doğu Roma tarafından adeta bir piyon olarak kullanıldıklarını ispata çalışmıştır.

Yusuf b. Ebü's-Sâc Dönemi adlı üçüncü bölüm üç alt başlığa ayrılmış olup *Yusuf b. Ebü's-Sâc'ın Azerbaycan valiliği* bölümün ana temasını oluşturmuştur. Bu bölümde, onun Azerbaycan öncesi siyasî yaşamına dair bilgilerin yeterli olmadığını belirten yazarın, müelliflerinin bu tutumuna anlam veremediği anlaşılmaktadır. Buna rağmen kaynaklardaki dağınık bilgileri titizlikle bir araya getirmeyi başaran yazar, 37 yaşında bölgeye gönderilen Yusuf b. Ebü's-Sâc'ın faaliyetlerini dokuz alt başlıkta incelemiştir. *I. Simbat'la Anlaşma Sağlaması, Yusuf b. Ebü's-Sâc'la Halife Müktefi Arasındaki Gerginlik, Azerbaycan Valisi Olarak Tanınması, Balık Pazarı Savaşı ve I. Simbat'ın Yakalanması, Rusların Azerbaycan'a Saldırması, Alincak Kalesi'nin Alınması ve*

I. Simbat'ın Öldürülmesi, Yusuf b. Ebü's-Sâc'ın Rey Şehrine Hâkim Olma Çabaları, II. Aşot'un Alincak Kalesi'ne Saldırması, Kostantinopolis Patriği ile Katolikos Yovhannes Arasındaki Mektuplaşma, şeklinde oluşturulan bu başlıkların her biri çok kıymetli bilgiler barındırmaktadır. Bu bölümün en iddialı kısmı şüphesiz, yazarın, Kostantinopolis Patriğinin Katolikos Yovhannēs'le mektuplaşmalarından çıkardığı yargıdır. Yazara göre, Patriğin, Sâcoğullarını Ermenilere ait olduğu düşünülen Kafkasya'dan atmak için çağrıda bulunuşu ilk haçlı seferi çağrısı olarak nitelendirilmiştir. Öyle ki; sefere katılan Hristiyanların umumi olarak affedileceği, hatta çağrıya uymayanların, *İsa Efendimiz'in sürüsünden çıksınlar* tabiriyle aforozla tehdit edilmesi, daha da önemlisi çağrının Müslüman-Türk hanedanına karşı yapılmış olması yazarın bu iddiasındaki en büyük dayanağıdır. Bu iddia araştırmacıları meşgul ede dursun, bu bilgiler bile İslâm'ın Haçlılar karşısında gerçek bayraktarlarının Türkler olduğunu ispata yeterlidir. Yazarın bu görüşüne rağmen yine de bu iftiharın Selçuklu Türklerine ait olduğunu belirtmek gerekmektedir. Tüm bunları neredeyse tamamen Ermeni kaynaklarını süzerek ortaya çıkaran yazar, bazı konularda kıyaslama imkânı olmadığı için Ermeni kaynaklarına güvenmek zorunda olduğumuzu ifade etmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki, Yovhannēs'in döneme şahitlik etmesi, pek çok yöneticiyle birebir görüşmesi, Sâcoğullarıyla Ermeni kralları arasında ara buluculuk yapmış olması, hatta esaret hayatında, zincirlere bağlı olarak Sâcoğulları lideriyle birlikte savaşlara katılmış olması bile, yazarı müellife güvenme hususunda tam olarak tatmin etmemiştir. Anlatısında dinî aidiyetinden kurtulamamış olan müellifin eserinde kullandığı bazı ifadelerin yazarı bu tutumunda etkilediği anlaşılmaktadır. Zaten Yovhannēs'ten, kendisini esarete mahkûm eden bir kişinin temsil ettiği hanedan hakkında tarafsız olması beklenemez.

Azerbaycan'da Sebük Dönemi adlı ikinci başlığın alt başlıkları; *Azerbaycan Valiliği'ne Atanması, Ermenistan'da İç Çekişmeler, Ermeni Prensleryle Mücadelesi, Bivakan Kalesi'nin Alınması ve Prenslerin İtaatinin Sağlanması*, şeklindedir. Bölümün son başlığı ise, *Yusuf b. Ebü's-Sâc'ın Azerbaycan'a ve Tüm Doğu İllerine Atanması*'dir. Bu başlık da; *Azerbaycan'a Dönüşü ve Faaliyetleri, Yusuf b. Ebü's-Sâc'ın Isbarabed Aşot'la İttifakı, II. Aşot'un Yusuf b. Ebü's-Sâc'a Tabi Olması, Karmatî İsyanlarına Karşı Görevlendirilmesi, Muhammed b. Halef en-Neyremâni'nin Entrikaları ve Azli, Karmatîlerle Savaş ve Yusuf b. Ebü's-Sâc'ın Esir Edilmesi, Yusuf b. Ebü's-Sâc'ın Öldürülmesi*, adıyla yedi alt başlığa ayrılmıştır. Bu bölümde yer alan kayıtlarla, Abbâsilerin en müşkül durumlarında bile tek dayanaklarının Türkler olduğunu ileri süren yazar, bu yargısını, eskiden beri isyanları bastırmada görev alan Sâcoğullarının bu kez Karmatî isyanlarına karşı üstün yetkilerle donatılmasıyla açıklamaktadır. Haçlıları katletmekten, Kâbe'ye bile saldırmaktan geri durmayan Ebü Tâhir'in sapkın askerlerine karşı Müslüman halk her yerde kahraman Yusuf b. Ebü's-Sâc için dua etmekteydi. İlginçtir ki öncesinde hilafet merkeziyle birkaç kez sorun yaşayıp hapse atılan Yusuf b. Ebü's-Sâc her defasında hapisten güçlenerek çıkmıştı. Hapse atılacağı zaman güzergâhında bekleyen halkın yollara dizilerek bu cesur ve yiğit Türk askerini görmek için izdiham yaşamasını ve halifeye baskı yapmasını okuyucuya adeta yaşatarak anlatan yazar betimleme gücünü de tarih anlatısına yansıtmıştır. Abbâsilerde pek çok görevde yer alan bu hanedanın üyelerinin özellikle de Yusuf b. Ebü's-Sâc'ın hilafetle kavgalı oluşunu, zaman zaman merkezi otoriteye verdiği zararı, hatta öncesinde Muhammed el-Afşin'in de Mısır'a hâkim olmak adına girdiği mücadeleleri dahi eleştirmekten imtina eden yazar okuyucuya bazen taraflı olduğu hissini vermektedir.

Yusuf b. Ebü's-Sâc'dan Sonraki Dönem adlı dördüncü bölümde Sâcoğullarının son zamanları ele alınmıştır. Ebü'l-Müsâfir Feth Muhammed El-Afşin dönemi olaylarına kısaca değinen yazar bu

dönemde kayda değer bir vakanın görülmediğini belirtmektedir. Bu sebeple Yusuf b. Ebü's-Sâc'ın ölümünü Sâcoğullarının sonu olarak değerlendirmiştir. Ayrıca *Müflih el-Yusufi (Sâci) Dönemi* olarak ele aldığı bölümde 320 (932) senesinde Berzea ve Erdebil'de, 323 (934-935) senesinde de Azerbaycan'daki paralarda el-Yusufi ismine rastlandığını ifade etmektedir. *Sâciyye Askerlerinin Abbasi Devleti'ndeki Faaliyetleri*'nin anlatıldığı bölüm, içerdiği; *Halife Muktedir-Billâh ve Münis el-Muzaffer Arasındaki Anlaşmazlıktaki Roller, Halife Kâhir-Billâh Tarafına Geçmeleri, Münis el-Muzaffer'in Yakalanmasındaki Roller, Halife Kâhir-Billâh'ın Azledilmesindeki Roller, Halife Ebü'l-Abbâs er-Râzi-Billâh Dönemindeki Faaliyetleri*, adlı başlıklar, Sâcoğullarının son bulmasından sonra bile devlet merkezi Bağdat'ta hala etkilerini sürdürdüklerini göstermektedir.

Kitabın son bölümü *Sâcoğulları Döneminde Güney Kafkasya'da İktisadi Durum* başlığı altında ele alınan konulardan oluşmuştur. Oldukça önemli bilgiler içeren bu bölümde yazar aktardığı bilgilerle, bölgenin ticaret güzergâhları ve iktisadî haritasını oluşturmaya imkân sağlamıştır. Ekler bölümüne ilave edilen aynı zamanda kitabın kapağında resmedilen yazar tarafından oluşturulan bölge haritasının metinde geçen bölgeleri tanıma da oldukça kullanışlı olduğu anlaşılmaktadır. Bölümün birinci başlığı olan *Ticaret ve Ticaret Yolları*, araştırmacılara bölgenin farklı dönemlerine dair kıyas imkânı sağlamaktadır. Yazar burada özetle, Azerbaycan'da Sâcoğullarının egemenliğinden evvelki ekonomik durumun etkin bir yapıya sahip olmadığını ancak Sâcoğullarının hâkimiyetiyle bölgenin hemen hemen çoğu yerinin ekonomik refaha kavuştuğunu belirtmektedir. Yazar, bu bilgilerin doğruluğunu İslâm coğrafyacılarının şahitlik ettiği olaylara dayandırarak kanıtlamaktadır. Ayrıca Kafkasya'nın Müslüman Arapların hâkimiyetine geçmesiyle beraber takip edilen fetih politikaları neticesinde Müslüman hanedanlar zamanında Doğu Transkafkasya yolu, Bakü, Bâbü'l-Ebvâb, Beylekan ve Berzea gibi merkezlerin ekonomik seviyesinin arttığı vurgulamaktadır. *Vergilendirme ve Paralar* adlı bölümde ise vergilendirme sistemi hakkında bilgiler vermektedir. Yazar; *"Sâcoğullardan günümüze ulaşan ve çeşitli müzelerde sergilenen belki de yegâne kültür unsurları paralardır."* cümlesiyle bu bölümün önemine dikkat çekmektedir. Büyük bir emeğin ürünü olan bu kısım, *Ebü's-Sâc Dîvdâd Dönemine Ait Paralar, Muhammed el-Afşin Dönemine Ait Paralar, Yusuf b. Ebü's-Sâc Dönemine Ait Paralar, Ebü'l-Müsâfir Feth b. Muhammed el-Afşin Dönemine Ait Paralar*, şeklinde dört başlıkta incelenmiştir. Özellikle bu bölüm, paraların daha iyi anlaşılması için yazar tarafından eklerde sunulan ve kendi çizimiyle oluşturulan para illüstrasyonlarıyla, nümizmatik çalışacak olanlara yol göstermektedir. Çeşitli müzelerde sergilenen veya müzayedede kataloglarında özellikleri belirtilen bu paraların basım yeri, basım tarihi, kim adına basıldığı ve ön ve arka yüzünde yer alan âyet-i kerimelerin izahından başka bilgilerinin resum edilerek okuyucuya sunulması daha önce kullanılmayan metot olarak alana büyük katkı sağlamıştır. Paralarda takip edilen üslup olarak tıpkı Tolunoğulları paralarında olduğu gibi en güçlü dönemlerinde bile halifenin adının yer almasının onların bağımsızlığına şüphe düşürmeyeceğini belirtmiştir.

Yazar, kitabın *sonuç* kısmında sınırlarını genişleten İslâm topluluklarının değişik milletler üzerinde egemenlik sağlamanın halifeleri yeni seçeneklere yönelttiğini ve devlet idaresinde değişik sistemlerin ortaya çıkmasına neden olduğunu ifade etmiştir. Sıradan vali sıfatıyla işe başlayan, ordu komutanı, vergi toplayıcı ve imamlık gibi vazifeleri icrâ eden Türk idarecileri ilerleyen dönemlerde bağımsız hareket ederek devletlerini kuracaklardır. Yazar, Azerbaycan ve Ermenistan'da bağımsızlık mücadelesi vererek devlet kuran bu hanedanın, halife lehine önemli değişikliklere neden olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca Sâcoğullarının, Abbâsilerin idaresinde olup bağımsız hareket eden Tolunoğullarından sonra bu özelliği taşıyan ikinci Türk hanedanı

olduğunu nitelendirmektedir. Hatta Kafkasya'nın zor coğrafi koşullarına, gayrimüslim halkına hatta Doğu Roma tahakküme karşı son derece başarılı bir siyaset takip ettiğini öne süren yazar, bu hususta Müslüman halka ve zengin bir maliyeye hükmeden Tolunoğullarının Sâcoğullarıyla kıyaslanamayacağını belirtir. Bununla birlikte yazar, Sâcoğullarının döneme yaptığı olumlu katkılarına rağmen Müslüman Türk mimarisine dair herhangi bir eserin ortaya konulmamış olmasına ve bölgenin Türkleşmesine katkı sağlayamamalarına eleştirel gözle yaklaşmaktadır. Hâlâ mevcut olan paralardaki isimlere bakarak bilgi elde edildiği belirtilmektedir. Bu durum yazarın sadece tarihî kronikleri değil ayrıca geniş bir coğrafya literatürünü de taradığını göstermektedir.

Doç. Dr. Bayram Arif KÖSE tarafından kaleme alınan bu eser, Ortaçağ tarihinin önemli konularından biri olan Sâcoğulları hakkında yazılmış en önemli kitaplardan birisidir.

Sâcoğullarının ortaya çıkışı, gelişimi ve yıkılışına kadarki süreci eşsiz bir kaynakça eşliğinde okuyuculara sunan bu çalışma, belirli bir metot çerçevesinde yazılmış, iyi bir tarihçi mantığına ve üslubuna sahiptir. Alanında önemli bir boşluğu dolduracağına inandığımız eser, hem Ortaçağ tarihi konusunda araştırma yapanların, hem de tarihe ilgisi olan tüm okuyucuların faydalanabileceği, akademik bir çalışmanın ürünü olarak temel bir kaynak niteliği taşımaktadır.